

24.350

Іван Огієнко.

Двійне число в українській мові.

Одбиток з „Записок Українського Наукового Товариства в Києві“, 1909, кн. VI.

КИЇВ.

Друкарня 1-ої Київської Друкарської Спілки. Трьохсвятит. 5.
1910.

1

06

10

Іван Огієнко.

Двійне число в українській мові.

24. 350
Львів. Бібліотека
А.Н. УРСР

Одбиток з „Записок Українського Наукового Товариства в Києві“, 1909, кн. VI.

КИЇВ.

Друкарня 1-ої Київської Друкарської Спілки. Трьохсвятит. 5.
1910.

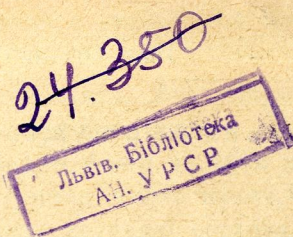
Ш 141.4-022

Книгозбирня
"СТУДІОНУ"
У ЛЬВОВІ

ЛВВІВСЬКА БІБЛІОТЕКА
АН УРСР
№ 50040

4219

Двійне число в українській мові.

Студія Івана Огієнка.

Двійне число ¹⁾, як відомо, було характерною ознакою давніх мов, що тепер вже не існують, от як мова грецька, санскритська та інші. Було воно і в старій славянській мові.

В давній славянській мові вживалось двійного числа в таких випадках: 1) коли в реченні був числівник (numeralia) *дѣка*, *дѣѣѣ* чи *ока*, *оѣѣ*; 2) коли мова точилась про паристі речі, і нарешті 3) коли мова точилась про два предмети або дві особи.

Двійне число речівників (substantiva) мало три форми в деклінації: одну для Nominativus'a, Accusativus'a і Vocativus'a (N. A. V.), другу — для Genetivus'a та Locativus'a (G. L.) і третю — для Dativus'a і Instrumentalis'a. (D. I.).

Кінцівка відмінків (casus) двійного числа в давній славянській мові по різних основах була такою.

I. Основи на *о*, *ю* мужеського та середнього роду.

	М. р.		С. р.	
N. A. V.	раб-а,	кон-а	лѣѣѣ-ѣ,	пол-и
G. L.	-оу	-ю	-оу,	-ю
D. I.	-ома	-юма	-ома	-юма.

¹⁾ Термінологія двійного числа (numerus dualis) в українській літературі така: двійня (Смаль-Стоцький), двійне число, двойне, подвійне число, двойня. Див. Іван Огієнко: „Українська граматична термінологія“. Київ, 1908.

В нашій статі ми розглянемо головним чином двійню речівників, бо в українській мові вона найбільше зберегла ся; від прикметників, числівників та займенників двійне число зберегло ся тільки в незначних останках. Часівники (verba) двійню зовсім загубили.

II. Основи на и мужеського роду.

N. A. V. сын-ы

G. L. -оу

D. I. -зѣма

III. Основи на а, ја жіночого роду.

N. A. V. жен-ѣ

зѣма-и

доуш-и

G. L. -оу

-ю

-оу

D. I. -ама

-ѣма

-ама.

IV. Основи на і:

*Муж. р.**Жін. р.*

N. A. V. пѣт-и

когт-и

G. L. -ѣю, -ію

-ѣю, ію

D. I. -ѣма

-ѣма.

V. Основи на шелестівку.

N. A. V. -ѣ, -и: имен-ѣ, камен-и, матер-и, тѣлес-и, отрочѣт-ѣ

G. L. -оу

D. I. -ѣма.

Від давньої славянської мови двійне число одержали і всі ті мови славянські, що потім повстали від неї. Попереду вони мали всі форми двійні, як було і в мові давній славянській. Але згодом мови ці почали губити двійню, — одні давнійше, другі пізнійше, — і до нашого часу вповні заховали її тільки деякі славянські мови, от як мова словінська та сербо-лужицька; заховав двійне число до нашого часу і український язык. Інші ж славянські мови, — сербська, болгарська, чеська, польська та російська давно вже забули двійне число і до нашого часу зберегли тільки незначні останки його.

Мова *болгарська*, як відомо, багато втратила з форм деклінації, — залишилися тільки невеличкі останки. В старій болгарській мові двійне число, звичайно, мало всі форми, тепер же вона має тільки деякі залишки його: муж. р. —

два вѣла, два дома, три свата. Від речівників ржка, нога лишилось двійне число — ржце, нозе ¹⁾).

Мова *сербо-хорватська* тепер не знає вже двійного числа, — скрізь його заступило число многе, двійного ж числа подибують ся тільки незначні останки: два двѣ, три двѣ, чотири двѣ, очи, уши. В віках XIII — XVII двійня була тут ще в повній силі: по к воли, обѣ селѣ, руди, дви войсци, братома, странама, рукама і т. інш. З кінця XVII віку і в XVIII віці двійного числа в сербській мові сливе й не знаходимо ²⁾).

Мова *чеська* теж не знає тепер двійного числа: його заступило число многе і в мові літературній і по всіх говірках. До XVIII ст. форми двійні ще жили в цій мові: dva ranu, dva brata (кінцівка *y* частійша за *a*), dva synu, dva volu, hosti, plecima. Проте останки двійного числа в живих говірках частенько подибують ся й тепер: dvě ste, русе, осі, усі, осіма, усіма, рукама, ногами. Кінцівка Instrumentalis'a - ата, - ота по людських говірках подибуєть ся досить частенько ³⁾).

Мова *словацька* тепер має тільки деякі останки двійні по людських говірках. Тепер мертва мова *полабська* теж мала двійне число.

Польська мова тепер не знає двійного числа, — його заступило число многе. В давній польській мові двійне число існувало, як і по інших славянських мовах; було ще воно в віках XVI і XVII, форми його частенько подибуємо в творах Яна Кохановського. Приклади: dwa krola, dwa miecza, dwa palca, dwie lecie, stadzie, dwie wojsce, dwi pokoleni, slanci, poli, dwie dziewce, babie, zenie, nodze, oczy, uszy, bratoma, synoma, rokama, oczyma, uszyma. В теперішній польській мові від двійного числа лишили ся тільки незначні останки: oczy, uszy, ręce, rękoma, dwie ście, dwie słowie, lecie, dwa chłopa, dwa garca ⁴⁾).

¹⁾ Т. Флоринскій, — „Лекції по славянському языкознанію“ т. I, ст. 107.

²⁾ Ibid., ст. 284—285.

³⁾ Флоринскій, II, 103—105.

⁴⁾ Baudouin de Courtenay, — Szkice językoznawcze, 1904, т. I, ст. 223—239. — Флоринскій, т. II, 438—439.

В мові *кашубській*, тепер мертвій, заховались деякі останки двійні.

Що до мови *російської*, то вона теж тепер вже сливе не знає двійного числа, крім невзначних останків: очи, уши, двѣсти, колѣни, плечи. В давній мові, до XIV віку, двійне число існувало. Але поволі число многе заступало двійне (вже з XIII віку); найбільше загубилась форма G. L. (на -оу, -ю) та D. J. (на -ма). Що ж до групи N. A. V. двійні муж. роду, то форми давнього двійного числа на а лишились й на досі і почали вживатись не тільки по числівнику два, але й по числівниках три, ч е т ы р е: два брата, три волка, ч е т ы р е города. Форми N. A. V. жіночого і середнього родів двійні загубили свою давню кінцівку і почали замість неї вживати кінцівки свого Genetivus'a однини: замість двѣ женѣ — двѣ жены, двѣ рыбѣ — двѣ рыбы, зам. двѣ селѣ, двѣ лѣтѣ — два села, два лѣта (форми двійні N. A. V. сер. р. зрівнялись по кінцівках з формами двійні муж. р.). Акад. Соболевський доводить це тим, що форми жін. та сер. роду одержали форму генетива по аналогії з формами N. A. V. муж. роду, де форма ця перед тим зрівнялась з формою генетива однини: два волка — волка ¹⁾.

В мові *білоруській* так само здавна вже число многе почало заступати форми двійні. Муж. рід загубив свою давню кінцівку а, її заступило и: два грошы, три разы, три годы (XVI в.), два браты (XVII в.). Міцнійше держались форми двійні N. A. V. роду середнього та особливо жіночого: двѣ лѣте, двѣ седле, подѣ крылѣ его, двѣ лице (XVI в.); по две особе, на обеде стороне (XVI в.), двѣ копѣ грошей (XV в.). Часті були й форми Instr. двійні: трома речома, очима, пчечима, грошма (XVI в.) В теперішній живій мові N. A. V. двійні жіночого роду подибуєть ся частенько: дзве жанѣ, рудѣ, сасѣ ²⁾.

Звернімось тепер до тих мов, що заховали двійню до нашого часу. Мови ці — словінська та сербо-лужицька; значно заховала двійню і мова *вкраїнська*.

¹⁾ А. И. Соболевский, — „Лекции по истории русского языка“, 1903, ст. 204—205.

²⁾ Див. Карській, — „Къ истории звуковъ и формъ бѣлорусской рѣчи,“ 1893; „Обзоръ звуковъ и формъ бѣлорусской рѣчи,“ 1886; А. Соболевский, — „Опытъ русской діалектологии“, вып. I, ст. 73.

Язык словінський як в літературі, так і по живих говірках цілком зберіг давні форми двійні N. A. V. та D. J., загубивши тільки форму G. L., яку заступила форма числа многого. Кінцівка двійні речівників така: для N. A. *a* (муж. р.), *i* (жіноч. та сер. р.), для D. J. — *та*. Приклади: *midva sva brata, midve sve sestri, seli, polji, niti, imeni, ribi, materi; bratoma, sestrama, seloma, poljema, materama*. По деяких говірках (в верхнеукраїнській та штирійській особливо) частенько N. A. двійні сер. роду замість *i* має кінцівку муж. роду *a*: *dva mesta, leta, gnizda, pola, kolesa*. Проте буває, що по деяких говірках форми числа многого заступають форми двійні¹⁾.

Мова сербо-лужицька найповніше од інших славянських мов заховала форми двійні; тільки тут Лос. має спільну форму не з Genet., а з D. J. Кінцівки відмінків двійні в мові с.-лужицькій такі (нижне-лужицької):

	<i>м. р.</i>	<i>жін. та сер. р.</i>
N. A. V.	— <i>a</i>	— <i>je, — i.</i>
G.		— <i>owi</i>
D. J. L.		— <i>ota.</i>

Як бачимо, сербо-лужицька мова заховала всі форми двійні речівників давньої славянської мови. Тільки верхне-лужицький говір для Genet. двійні має форму Genet. множина: *dubow, slowow, rybow*²⁾.

Двійне число речівників в українській мові досить повно збереглося до нашого часу по різних закутках України, хоч, правда, вже не завжди з значінням двійні. Найбільше збереглася форма N. A. V. жіночого роду, в менших остатках лишилася форма D. J., а від форми G. L. сливе нічого не збереглося. Живе двійне число як в мові людській, так і в мові письменній.

В давній українській мові двійне число мало форми, однакові з формами двійного числа давньої славянської мови. Ці форми двійні були не тільки письменим наслідуванням славянської традиції, — їх досить багато подибуємо у письменників, що писали „простою“, людиною мовою.

¹⁾ Т. Флоринскій, I, ст. 437—438.

²⁾ Т. Флоринскій, II, 635.

Дуже рано форми множини почали заступати двійню, особливо форми G. L. та D. I.; процес сей досить помітний вже в XV віці. Багато причин було до заміни двійні числом многим: нахил мови до упрощення форм язовикових; причина синтаксична; крім того, число двійне і число многе, означаючи многість, злилися до купи, і злилися так, що число многе значно переважило двійню ¹⁾. Крім того, значною причиною до зникнення форм двійні мови вкраїнської були й сусідні впливи з боку мов російської та польської, де рано загубилась двійня і здавна запанували форми числа многого.

Проте форми двійні, особливо N. A. V. ще були широко розповсюджені в літературі XVI і XVII віків. І тільки потім, з впливом часу, починає губитись чистота двійні навіть в формі N. A. V.

Двійного числа в українській мові, як і в інших славянських мовах, вживається вже не у всіх тих випадках, коли його вживалось в мові давній славянській. Можлива річ, що паристі члени чоловічого тіла, — очі, уші, руки, ноги і т. інш. були причиною до витвору взагалі двійного числа; речівники, що визначали ці паристі члени, з давних давен мають форму двійні. І з протягом часу, коли вже почався і ширився процес страчення форм двійні, ці речівники по славянських мовах заховали форму числа двійного навіть тоді, коли б ми чекали форми множини. І тепер в язиці українським, коли мова точить ся про паристі члени чоловічого тіла, от як: руки, ноги, уші, очі, плечі, вживається числа двійного (тільки по формі, а значінне множини).

Частійше двійного числа вживається тепер в мові українській по числівниках *два, дві, обидва, обидві*, а по аналогії з ними двійня буває і по числівниках *три, чотири*. В мові старо-славянській числівники *три, чотири* двійні по собі не вимагали, — двійня по їх повстала вже в пізнійшу добу.

Отсима двома випадками і обмежується вживання двійні. В мові славянській двійного числа ще вживалось тоді, коли мова точилась про дві особи або речі. Цього випадку вкраїнська мова не знає: форм двійні для числівників

¹⁾ I. Baudouin de Courtenay, — Szkice językoznawcze, 1904, т. I, 223—224.

(verbum) вона не заховала. Проте в українській мові поділяються випадки двійні в деяких словах, що здавна, як речі паристі, вживались в двійні, от як слова *штáні*, *двері* (однина до слів цих нема), *чобóтї*.

Перше нїж перейти до форм двійні в українській мові, скажемо декільки слів про рід числівника *два*, *дві*. В мові давній славянській числівник *ДѢКА* по родах відмінювався так: *ДѢКА*, *ОБА* — це форма для мужеського роду, а *ДѢКѣ*, *ОБѣ* — для жіночого і середнього родів. Так само числівник *два*, *оба* — муж. р., а *дві*, *обі* — жін. і сер. р. в мовах — болгарській, словінській, чеській, словацькій. Але в мовах сербо-хорватській, польській (з XVII віку) і російській *два*, *обидва* — це форма спільна і для муж. роду і для середнього, а *дві*, *обидві* — тільки роду жіночого.¹⁾ Мова українська йде за мовою давньо-славянською і розрізняє форму числівника муж. роду від середнього: *два*, *обидва* — це форма тільки муж. роду, а *дві*, *обидві* — жіночого і середнього родів. Проте вже в пізнійшу пору середній рід, під впливом мови російської (де *два* стає родом середнім вже з XIII віку) та польської, став нахилитись до роду мужеського, і деколи — правда, дуже не часто — середній рід бере форму *два*: *два* слова, *два* вікна. Форму *два*, як форму роду середнього, знаходимо здебільшого в письменстві; в фольклорних записках і в мові людовій вона дуже рідка.

Тепер розгляньмо форми двійні перше N. A. V. окремо по родах, потім форми D. I. і нарешті — G. L.

N. A. V. двійні роду мужеського в давній славянській мові мав кінцівку *а*, *ѣ* для основ на *о* і кінцівку *ѣ* для основ на *и*: *ДѢКА* *вѣка*, *ДѢКА* *рѣка*, *ДѢКА* *конѣ*, *ДѢКА* *сынѣ*, *ДѢКА* *домѣ*.

В мовах, що дуже впливали на мову українську, двійня N. A. V. роду мужеського мала таку долю.

В мові польській N. A. V. перше кінчився, як і в старій славянській мові, на *а* (більше при речівниках з шелестовою піднебенного походження, менше — з твердою шелестовою);

¹⁾ V. Vondrák, Vergleichende Slavische Grammatik; Флоринський, I, 121, 313, 471; II, 159, 277, 477.

dwa grosza, dwa brateńca (XV в.), *dwa miecza* (XVI в.), *dwa woła*, і т. п. Проте вже з XIV віку форми числа mnogogo (N. A. V. з кінцівкою *ie, i, y*) почали заступати форми двійні: *dwa prologi* (XVI в.), *obadwa nar. dy*, *dwa miecze*, *dwa meże* (XIV в.). Кінцівка двійні *a* таким чином губилась. Проте ще й тепер чути: *dwa grosza, dwa garca, dwa surjerka* (більше в мові людській), поруч: *dwa grosze, dwa garce, dwa surjerkі* і т. п. (більше в мові письменній); подибуєть ся й множина з формою двійні: *koszta, grunta, organa* і т. п.¹⁾

В мові *російській* здавна кінцівкою N. A. V. двійні м. р. було *a*. Але форми числа mnogogo р.но почали заступати число двійне: Чудовський Новий завіт XIV в. — *быста друзи* (річ про дві особи).²⁾ Проте в мові *російській* і досі ще в повній силі живуть давні форми двійні на *a*: *два стола, три ножа, четыре моста*, множина: *столы, ножи, мосты*.

Як відомо, ще в пору старо-славянської мови форми основ на *и* почали впливати на форми з основами на *о*. Що до мови *української*, то тут взяли перевагу форми з основами на *и* (от як в мові *словінській*, де теж зберегло ся багато остатків основ на *и*). Можливо, що N. A. V. двійні речівників муж роду основ на *о* в *українській* мові взяв кінцівку N. A. V. речівників м. р. на *и*: замість *два вовка* стало — *два вовки*, замість *два коня* — *два конї*. Така кінцівка двійні стала однаковою з формою N. A. V. множини, що пережила таку само долю. Процес цей вже помітно з XIV-го віку: *два хресты* (Галицька грамота р. 1393), *два городы* (Іпатськ. сп. літ.)³⁾.

В теперішній *українській* мові N. A. V. двійні муж. роду кінчить ся на *и* по твердих шелестівках, на *і* по м'яких.

Поднемо приклади з фольклорних записів і літератури⁴⁾.

1) I. Baudouin de Courtenay, ст 225, 226; 205.

2) А. Соболевскій, ст. 203.

3) Соболевскій, ст. 205.

4) Пояснення скорочень деяких праць, яких ми вживаємо коло прикладів:

Гр. — Б. Д. Гринченко — „Етнографічні матеріали“, т. III, Чернівці, 1899.

Гуц. — „Гуцульщина“. Написав проф. Володимир Шухевич. Третя часть. 1902.

А) Тверда кінцівка - и.

В чистому полі стоять два дуби (Харків, *Н. н.*, 247).

Два голуби пили воду, а два колотили (*Тр.* 239).

Ой два сини оре, чотирі молоте (Ізюмськ. пов., *Н. н.*, 243).

Ой мала та Гребенючка та два сини (Криворівня,
Гуц., 199).

Є в удови два сини (Ушицьк. пов., *Тр.* 977).

Два яри да глибокії (Радомиський п., *Н. н.* 290; Ва-
сильківськ. п., *Тр.* 554).

Два качури вют ся (Яворів; *Гуц.* 119).

Ішли два діди (Драгоманов ¹⁾, т. IV, 248).

Два соколи медок пе (Ушицький п., *Тр.* 249).

Ой летіло два соколи (Яворів; *Гуц.* 158).

Два соколи літає (Лівий бік Дніпра, *Н. н.*, 115).

А в чистому полі два намети стоїть (Роменськ. п.,
Н. н. 450).

Два варіанти (Драгоманов, т. II, 191).

Прийшли обидва ангели в Содом (Куліш ²⁾, ст. 19).

Два голоси маю (Проскуровськ. п., *Гр.* 255).

Два роки (Драгоманов, т. II, ст. 183).

Там стояло два дубочки (Миргородськ. п., *Тр.* 298).

Де взяли ся два купчики з Польщі (Конотоп, *Н. н.* 98).

Два братики зроду (Золотоноша, *Н. н.* 249).

Два козаки шлють ся (*Тр.* 170)

Два козаки прийшло (*Тр.* 182).

Сієї два люди два розбійники (Голови, *Гуц.* т. IV, 156).

Узяв милий милу за обидва боки (Ніжинськ. п., *Гр.* 265).

Не вертають ся три брати,

По світу блукають,

Н. н. — „Историческія пѣсни малорускаго народа. Вол. Антонович і М. Драгоманов Т. I. 1878.

Н. н. — „Народныя южнорусскія пѣсни. Изданіе Амвросія Метлинскаго. Кієвъ. Въ университетской типографіи“. 1854.

Тр. — „Труды этнографическо-статистической экспедиціи въ западно-русскій край“. Том. V, 1874 р.

У. н. — Сборникъ украинскихъ пѣсень, издаваемый Михаиломъ Максимовичемъ“. Ч. I, Кієвъ. р. 1849.

Інші джерела зазначатимуть ся поруч самих прикладів.

¹⁾ „Розвідки про українську народню словесність і письменство“, 4 т., 1899 і далі.

²⁾ „Святе письмо старого і нового завіту“, 1903, у Відні.

І три шляхи широкії
 Терном заростають (Шевченко, „Основа“, 1861 р., I, ст. 5).
 За три шляхи за широкії,
 За три ліси за високиї (Глухів, *Н. н.*, 288).
 По три смухи з барана (*И. н.* 262).
 Ідуть ляхи на три шляхи (*И. н.* 135).
 Ідуть ляшки на три пляшки (Жабе, *Гуц.* 178).
 Єсть у мене три сади зелені (Хорол, *Н. н.* 212).
 Міг би йому три гради дарувати (Полтавщ., *И. н.*, 209;
У. н., 33).
 Да й покинув три колоси в стозі (Козелецьк. п., *Тр.* 555).
 На тарільці три лини (*Тр.* 200).
 Стріло вдову три бурлаки,
 Да усі три гайдамаки (*Гр.* 418).
 Де три терни дрібненьких,
 Два байраки зелененьких,
 То там спочивали три брати рідненьких (Зіньківськ. п.,
 Полтавськ. губ., *Н. н.* 418).
 Три степи, три річки (Гадяч, *Н. н.* 289).
 Ой любив козак да три годи (Пирятин, *Н. н.* 80).
 Тепер же ти, матусю, аж три гріхи маєш (Поділле, *Тр.* 722).
 Ой кохались три годочки,
 А розстались — три часочки (Остер, *Н. н.* 69).
 Ой є в мене три коники в стані (Глухів, *Н. н.* 104).
 Тікало три братіки рідненькі,
 Три товарищі сердешні (Лубенськ. п., Полт. г., *И. н.* 113).
 Приїхали три казаки з повку (Чернів. *Н. н.* 105).
 Учора з вечора три казаки прийшло (Гадяч, *Н. н.* 8).

Пішли казаки на чотирі шляхи (*У. н.* 61).
 Ходив би я до дівчини по чотирі рази (Гадяч, *Н. н.* 109).
 Штири волики і два коники в дишлі (Ушицьк. пов., *Тр.* 232).
 Ой у полі криниченька на чотирі зводи,
 Любив козак дівчиноньку не чотирі годи (Гадяч, *Н. н.*
 7; *Тр.* 182).
 Чотирі хатніі угли (Радомисль, *Н. н.* 160).

В) Мяка кінцівка і.

Та й орав три дві у ярині (Лубни, *Н. н.* 51).
 Два дві свого сина клене-проклинає (Сосницьк. п., *Н.*
н. 417).

Писав три дні і три ночі (Глухов, *Н. п.* 10).

Минуло два місяці (Драгоманов, т. II, ст. 185).

Ой тікали два ледіві по горі садами,

А за ними два капралі з довгими шаблями (*Ibid.*, ст. 59).

Усип скаженої два кухлі (М. Старицький, „Маруся Богуславка“, 1905, ст. 16).

Ой на воді два лебеді днює і ночує (*Тр.* 250).

Два лебеді над водою (Ушицьк. п., *Тр.* 224).

Ай украв я два баранці (Жабе, *Гуц.* 129).

Ой зійшли, зійшли, два місяці ясних,

Та й вандрували два товариші красивих (Ушицький п., *Тр.* 96).

Три ковчі ворониї (Сосницьк. п., Черн. губ., *Н. п.* 377).

Заплакали два ледіві (Яворів, *Гуц.* 116).

Вже не три дні не три ночі

Бать ся пан Трясило (Кобзарь, 1907, ст. 5).

По два рублі скидати (Сквирський п., Київщина; Рудченко ¹⁾, 114).

Що до давньої кінцівки *N. A. V.* двійні *-а, -я* речивників основ на *о*, то вона подибуєть ся в українській мові дуже рідко — її заступила, як ми бачили, кінцівка двійні основ на *и*. Заховалась стара форма двійні на *-а, -я* тільки в деяких словах (звичайно, не завжди в значінні двійні): рукава, повода́, світа́, ґрунта́, вуса́ (форма множини—вуси), віска́, ліса́, сліда, труда, годá, два сина́, два купця́, три злодія́, три брата́.

Ця кінцівка на *-а, -я* в українській мові (особливо в письменній) здебільшого буває просто під впливом мови російської, де форма ця вповні зберігла ся до нашого часу. В піснях людових цієї кінцівки частенько вимагає рима.

П р и к л а д и.

Кохала козаченька два года,

Сама остаю ся молода (Гадяч, *Н. п.* 47).

Ще дівчина молода...

Аж за три года (Ушицьк. п., *Тр.* 291).

Породила два сина.

¹⁾ И. Я. Рудченко, — „Чумацкія народныя пѣсни“, Київ, 1874.

Да обидва Василя (Новгородсѣв. пов., *Тр.* 924).

Росло, росло два цвітка (*Тр.* 302).

Промовляють два брата словами (*И. н.* 333).

Два коника в дишлі (Полтав., *Н. н.* 82).

Два кума йшло (Глібов, „Основа“, 1861 р., I, 100).

Три брата рідненьких (*У. н.* 19).

Да три собі сина мала (*И. н.* 259).

Три злота (Кобзарь, 1907 р. ст. 277).

Ще два карбованця (М. Кропивницький, Твори, т. II, 6).

Я дав тобі аж два бублика (*Ibid.*, ст. 7).

Стояли тумани не год і не два,

Стояли та тумани чотирі года (Чернівщина, *Гр.* 406).

Стояло три дома (Чернівщина, *Гр.* 406).

Сїї три года,

Хоть на три часа (Ушицьк. п. *Тр.* 976).

Мала вдова та чотирі сина (Ушицьк. п., *Тр.* 985).

І два брата нежонаті (Ушицьк. п., *Тр.* 986).

Ой підлети під небеса,

Защєбечи на три голоса (Вороніжськ. губ., *Тр.* 939).

Та було править три рубля,

Та було справить три плуга,

Та було справить три коня,

Та було спяхать три лана (М. Жаботин, Черкаськ. пов., *Тр.* 1137).

Ой погнали чумака

На три битії шляха (Ізюмськ. пов., Харківщина).

А там у двора да три терема (*Гр.* 16; з паперів Лукашевича).

Н. А. V. двійні речівників жіночого роду в давній славянській мові мали кінцівку **-ѣ** (в основах на а) та **н** (в основах на ја): **ДѢВѢ ЖЕНѢ, ДѢВѢ ОВЦѢ, ДѢВѢ ЗЕМЛИ, ДѢВѢ ДОУШИ**. Ця форма Н. А. V. двійні найбільше зберегла ся в українській мові серед інших остатків двійні; кінцівка цієї форми в українській мові **-і**, що походить з давнього **-ѣ**: дві бабі, дві парі, дві копі, дві годиві.

Форми ці були широко розповсюджені в нашій старій письменстві; їх знаходимо в кожній книжці, писаній простою мовою. В XVII віці і на початку XVIII форми цієї вжи-

вають досить широко, і в писаннях, напр., Ґалятовського часто подибуємо двійне число речівників жіночого роду з кінцівкою на **ѣ** (і). Приклади з „Неба Нового“ 1665-го р.: двѣ невѣстѣ к. 121 відв., стоялы двѣ драбинѣ к. 99; з „Месії Правдивого“: двѣ натурѣ въ Христѣ к. 27, обидвѣ натурѣ к. 100, тры годинѣ к. 186, двѣ церквѣ к. 400 відв., двѣ персонѣ к. 108 відв. і т. п.

В писаннях Антонія Радивиловського ¹⁾: двѣ причинѣ („Огородок“ к. 45), двѣ шатѣ (Ог. 329), двѣ натурѣ (Ог. 146), на обѣдвѣ сторонѣ (ІІ ред. Ог. 172), двѣ трубѣ (ibid., 182), двѣ рыбѣ („Вѣнец“, 162 відв.), три коровѣ (Ог. 1069), і т. п.

Тепер ці форми двійного числа жіночого роду широко розповсюджені по всіх закутках України, розповсюджені більше над усі форми двійні ²⁾.

1. Ось приклади з фольклорних записів.

Візмішь мене на три добі до церкви (Вияницьк. пов.,
Поділле, *Тр.* т. I, 201).

Дві вербі (Вуйковичі, Торки; „Про говір долівський“
Верхратського, „Зап. Укр. Наук. Тов.“, т. XXXV, ст. 70).

У його дві гаві з рота вилетіло (Чернігівськ. п., „Изъ
устъ народа“ Грінченка, ст. 214).

Дві сірі корові (з Станиславівськ. округу, Головацький ³⁾,
т. I, 198).

Дві корові з загороди (Яворів, *Гуц.* 117).

Три корогві на забачевье (У. п. 56).

Ой на городі дві лободі (Проскур. пов., *Тр.* 219).

Три разом біді (Немиров, Брацлавщина; Номис ⁴⁾
№ 2190).

Чотирі мажі солі (з рукоп. збірн. Куліша, *Тр.* 1036).

¹⁾ М. Марковскій, — „Антоній Радивилівскій“, ст. 165.

²⁾ Тому дехто з фільольогів в своїх працях зазначає тільки форму двійні жіночого роду. Див., напр., Вуде — „Лекції по исторіи русскаго языка“, 1907 р., ст. 200.

³⁾ „Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси, собранныя Я. Головацкимъ“, Москва, 1878 р.

⁴⁾ „Українські приказки, прислів'я и таке инше“, 1864 р.

Я дав би дві зімі за одно літо (Київщина, Номис 656 ;
„Зап. о Южн. Руси“ I, 148).

Розлетімо ся по горах та й по долині,
Роскраємо серце на дві половині (Галичина, *Тр.* 856).
Роскраяли мое серце на дві половині (Проскур. п., По-
ділле, *Гр.* 249, 256).

Любив же я дві дівчині (*Ibid.*, 249).

Плачуть дві дівчині (Задурьик, Ворохта, *Гуц.* 172, 221).
Три дівчині (Дубенський п., Волинь).

Аж там дві калині стоять у долині (Z. Pauli, II, 72 ;
Головацький, III, 75 ; Рудченко, Чумацькі п., 221).

А в долині дві калині (Козелецький п., Черніг. губ.,
Тр. 526).

Там у лузі при долині
Колихала дівчина дві дитині (Волинська губ., *Тр.* 354).

Ой у лузі на калині

Там дівчина колихала дві дитині (Канівське п., *Гр.* 268 ¹).

А на моїй голові штири крушині (Поділле, *Тр.* 585).

Та билась орда три дві й три годиві (Полтава, *Тр.* 957).

Писав два дві й дві годиві,

Поки списав дві бровині (з паперів Горленка, *Гр.* 243).

Дві стінї (Вуйковичі, Торки ; „Про говор долівський“,
„Зап. Укр. Наук. Тов.“ т. XXXV, ст. 70).

І дві сестрі холостії (Ушицьк. п., *Тр.* 986).

Виїж трави дві косарі (Максимович ²), ст. 8).

Чотирі парі волів (М. Сміла, „Записки о Южн. Руси“
Куліша, т. I, 144).

Да на тобі, мила, аж три копі грошей (*Тр.* 517).

Мало-мало не три тисячі (*У. п.* 58).

Ой устав, устав, три свічі зсукав (*И. п.* 6).

Дві душі згубила (Ново-Ушицьк. п., Поділле, *Гр.* 355).

Ой у полі три тополі (*Тр.* 329).

Побило мене в полі три недолі (Харківська губ.,
И. п. 110).

Рають йому дві дівци (*Ушицький п.*, *Тр.* 35).

А в вдовиці дві світлиці (Волинь, *Тр.* 423).

¹) Редакторів (Грінченків) титул цієї пісні : „Дви дивчины“.

²) „Малороссійскія пѣсни, изданныя М. Максимовичем“, Москва, 1827.

2. Приклади з літератури.

Держить дві корові („Пропаші“ Н.-Левицьк., 1908, ст. 5).

Дві корові паслись на леваді (ibid, 68, 18).

Дві гіпотезі для пояснення світа (Павлик ¹⁾, 100).

Дві причині довели до злуки (ibid., ст. 32).

На руках кістлявих дві дитині носить (П. Кузьменко,
„Основа“ 1861 р., II, 41).

До боку присилени 4 струнї (Гум. 69).

Дві козацькі марі (Куліш, Твори, 1908, т. I, 319).

Дві панські марі (Ibid., ст. 323).

Має три парі волів („Пропаші“, ст. 18).

Дві корові пасе ся в лісі (Смаль-Стоцький, Граматика,
1893, ст. 77).

В тім селі було чотири церкві (Ibid., ст. 143).

Розрізняємо три відмінї (Ibid., ст. 120).

Дві дитинї, дві дівчинї добрих (Ibid., ст. 146).

Дві рибі, дві зімі, дві хатї, три бідї (Є. Тимченко, Гра-
матика, ст. 110).

Дві відмінї (А.Кримський, Грамматика, т. II, вип. I, ст. 33).

Три годинї (Соболевський, „Лекції“, 205).

Дві корові, три годинї (Залозний, Граматика, ст. 24).

Дві паннї, дві громадї, дві бабі (Охримович, ²⁾ ст. 29).

Штире бабі (Буковина, Е. Огоновський ³⁾, ст. 156).

3. Наші записи.

В містечку Брусиліві, Радомиського п. на Київщині й по сусідніх селах нам довело ся записати такі приклади з двійнею речівників жіночого роду. Мав я дві десятинї землі. Осталось у батька дві сиротї. Дві дитинї втопилося. Три ямі викопано. Приїхало аж штири хурі. Дві насїнинї, равнї, горі (горà), сестрі, голові, бабі, хатї, латї, бідї, душі, речі, печі.

В селі Дубрівці, Радомиського повіту, записано: дві корові, дві сокірі, дві липі, дві голові.

Село Високе, Радомиськ. п.: за три рублї штири підводї (хурі).

1) „Історія боротьби між релігією і наукою“, переклад Павлика.

2) „Про наголос в українсько-руській мові“, „Записки Укр. Наук. Тов. ім. Шевч.“, т. XXXIII.

3) „Studien auf dem Gebiete der Ruthenischen Sprache“, 1880

С. Морозівка, Радом. п.: пошив дві парі чобіг.

З міст. Червоної, Житомирського повіту, записано: сиділо дві бабі. Зносив чобіт дві парі. Дві дівчині, дві корові, макитрі, дві ямі.

З с. Грузького, Київського повіту: дві парі вінчалось. Дві копі нажала. Дві дівчині (і дві дівчат). Дві корові.

З с. Лемишівки, Пирятинського повіту, записали: дві десятині поля. Три корові пасло ся. Дві брові. Дві дівчині (і дві дівчат). Дві корові.

В мові давайі славянській, як відомо, коли речівник жіночого роду основ на а кінчив ся на горлові шелестівки г, к, х, то вони в Н. А. В. двійні переходили в сичучі шелестівки: г — в з, к — в ц, х — в г: дзкѣ нозѣ, дзкѣ рѣцѣ, дзкѣ моукѣ. В українській мові цей саме процес ще широко розповсюджений як в мові людській, так і в письмений: дві нозі, дві руці, дві мусі.

Ось приклади з фольклорних записів і літератури.

А. Шелестова (consonans) г.

Я маю дві нозі, ринка має три нозі (Тр. т. II, ст. 497).
Дві нозі (Хотинець, Верхратський — „Про говор долівський“).

Дві нозі (Будде, „Лекції“, 1907, ст. 200).

На обидві нозі (М. Левицький, „Літ. Наук. Вістн.“, 1909, кн. VIII, ст. 246).

На козаку бідному летязі

Три сиромязі (Сосницьк. п., Черніг. губ., Н. п. 377).

Три сіромязі (Богодухівськ. п. Харківськ. губ., „Записки о Южн. Р.“, I, 200).

Три симиризі лихії (Лубенськ. пов., Полтавщина, *ibid.* ст. 15).

Є три дорозі на тім морі („Етнограф. збірн. Наук. Тов. ім. Шевч.“, I, 17).

Будь мі щасливий на три дорозі,

На три дорозі, та у три землі (И. п. 6).

Три дорозі (Будде, — „Лекції“, ст. 200).

Сиділи там три небозі (Угорщина; Де-Воллан ¹⁾, ст. 224).

¹⁾ „Угро-руссія народныя пѣсни. Собранны д. чл. Г. А. Де-Волланомъ“, СПб., 1884.

В. Шелестова и.

Дві руці (*Тр.* т. VII, програма).

В полонинку дві доріжці,

З полонинки одна (Криворівня, *Гуц.* 111).

Усукав собі лишень три свічки (Брустури, *Гуц.* IV, 17).

Ой два вінці на стійці (*Гуц.* 38).

Ми ходили до церкви

Побачити дві голови (*Гуц.* 47).

Мінив (обіняв) дідик дві корови (*Гуц.* 58).

Мінив дядик дві корівці (Коломія, од Гуцулів; Головацький, I, 198).

Великий дар, дві-три служениці (*Гуц.* IV, 72).

На правій ручці носить три труби.

Лічить віви на три струни (Криворівня, *Гуц.* IV, 88).

Ой ходив, ходив, три труби носив,

Ой три трубочи та в правій руці (Ясенів гор. *Гуц.* IV).

Винесла вона дві скляниці вина (Головацький, т. I, 186).

Дві яблука дала (*ibid.*, 69),

Оре він поле на три ниви (Криворівня, *Гуц.*, IV, 100).

Ой привіз мені три радості (Брустури, *ibid.*, 104).

Шила-вишила три ширениці (Тюдів, *ibid.*, 109).

Дві чейці, руці, грушці (Малковичі, Хотивець, I. Верх-ратський ¹), ст. 70).

У Ходжі було дві довги (Драгоманов, т. I, 233).

Дві хорватські кази (*ibid.*, II, 21).

Дві дівки (Охримович ²), ст. 29).

Дві му дівки на колінах (Писання Федьковича, 1902 р., т. I).

Дві-три капи (капка, *ibid.*, ст. 92).

У хаті дві живиці, що пишуть писанки (*Гуц.* IV, 218).

Дві качиці (граматика Могильницького).

Дві грушці (Огоновський, „Studien“, ст. 156).

Дві трісиці (Грамматика Смалъ-Стоцького, 1893 р., ст. 18).

Дві книжки, обидві оці (А. Кримський, Грамматика, т. II, вип. 1-й, ст. 34).

С. Шелестова х.

Прикладів на відмінювання х в с дуже обмаль

Чотири мусі (Тимченко, Українська граматика, ст. 100).

¹) „Про говор долівський“, „Зап. Укр. Наук. Тов.“, т. XXXV.

²) „Про наголос в українській мові“, „Зап. Укр. Наук. Тов.“, т. XXXIII, ст. 29.

2. Наші записи.

З м. Брусилова, на Київщині: Посварилось дві небозі. Видав старшина дві бомазі. Обидві носі обірвало. Взяв сокіру в дві руки

З с. Дубрівки: на дві носі окравів.

З м. Червоної, Житомирського повіту: дві носі, дві руки, дві очі.

Речівники жіночого роду основ на і в Н. А. V. двійні в давній славянській мові мали кінцівку и: дзѣкъ пѣти, дзѣкъ кости, дзѣкъ рѣчи, дзѣкъ памати, чѣсти, части і т. и. В українській мові ця кінцівка и перейшла в и (ы): дві памати, дві части; але по шелестових ж, ч, ш (а також по ць, ль) пишуть не и, а і: дві речі дві ночі ¹⁾. Проте діалектологічно і в останньому випадкові буває кінцівка и, як і в першому буває і: дві печи, дві осені.

Ось приклади на двійню основ на і речівників жіночого роду.

Та привіз мені три даруночки,

Три даруночки та й три радости (Ясенів. гор, Гуц. IV, 115).

У тому саду три користи (Чернігов, Н. н. 340).

Козацький суда на три части розбивало (Сосницький п., Н. н. 989).

Був я на місті, чув я три вісті (Овруч, Волинь, Н. н. 157).

Козацькі суда на три часті розбиває (Пирятинськ. п., И. н. 197).

Ручки й ніжки на три часті (Тр. 346).

А вдовиченька на три часті рубають (Борисполь, Переяславськ. пов., Тр. 1079).

А три користі за три радості (Черніг. п., Тр. 38).

Речівники середнього роду в Н. А. V. двійні в давній славянській мові мали кінцівку ꙗ (основи на о) та и (основи на ю), цеб то таку само, як і в основах на а, ја речівників жіночого роду: дзѣкъ лѣтъꙗ, дзѣкъ поли, дзѣкъ сѣтъꙗ

¹⁾ Тимченко, — Українська грамати́ка, ст. 115.

(*двісті, сто* — речівник сер. роду). В українській мові в цьому випадкові маємо кінцівку і: *дві літї, дві полі, дві слові* ¹⁾,

Горлова шелестівка г, к, х в N. A. V. двійні речівників сер. роду в славянській мові переходила в з, ц, с: *дзкѣ изѣ (иго), дзкѣ оцѣ (очи), дзкѣ оукѣ (оухо)*. В мові українській, хоч і не часто, маємо той само результат: *дві оцї (очи), дві усї*.

Приклади.

Випий води *дві озері* (Максимович ²⁾, ст. 8).

На *сто* рублів навіряє,

А на *двісті* прищитає (Тр. 1034).

Ми в перкві бували,

Три *диві* відали (Канівськ. п., Гр. 497).

Летїла ластівка через три *полї* (Новгор.-Сіверськ. п., Гр. 64).

Прїїхало три *царї, три царї,*

Нарікало три *слові, три слові* (Гр. 31).

Мила потопа*ла, три слові* сказала (Нїжинськ. п., Гр. 265).

Лише дайте зговорити три *слові* до дівки (Ясенів гор. Гуц. 208).

Кохала козаченька *дві літї,*

Сама застаю ся у світі (Гадяч, Полтавськ. г., Н. н. 47).

В світі три *літї* болїти (Земля Чорноморських козаків, Н. н.)

Три *літї* (Номис, 47).

Буде сього добра в три *колївї* (Київ; Номис, № 7663).

Ой гуляю *дві літечки* (Борзенськ. пов., Гр. 71).

Дві тілї, дві озері, дві яблони (См.-Стоцький, 98).

Дві дереві, дві відрі (Тимченко, Граматика, ст. 107).

Дві оцї (Тр. VII. 481, 531; Тимченко, 107).

Великий дар — *дві-три селовцї* (селонько; Гуц. IV, 98).

Дві вусї (вухо, ухо; Тр. VII, 481).

Дві яблуцї (Хорольський п.; Тимченко, 107).

Дві ябиї, три ябиї, дві пурі, дві простиралї (Вуйковичі, Святые, Заміхів; Ів. Верхратський, „Про говор долівський“, ст. 70).

¹⁾ П. Житецький („Очеркъ литературной исторіи малорусскаго нарѣчія въ XVII вѣкѣ“, 1898, ст. 67), зазначаючи останки двійні, каже, що залишилось „даже“ (?) *дві слові*.

²⁾ „Украинскія народныя пѣсни“, 1827

Н а ш і з а п и с и.

В м. Врусилові, Радомиського псв., ми записали такі приклади: Бери дві веслі. Дві полї заорано. Спіткало дві гóрі (горе) разом. У хатї штири вікнї. Дві деревї зломало. Як би я мав дві серцї. Прибігло з поля дві ягнятї. Одморозив собі обидві вусї. Дві колесї знайшов. Три пасмі ниток купила. Заробила собі дві платечки.

В с. Дубрівці, Радомиськ. п.: дві відрі, обидві пірі, дві слові.

З с. Грузького, Київськ. п.: дві селї, три озері, штири вікнї.

З м. Червоної, Житомирського п.: дві ярмі, дві стегвї, дві полї, дві вікнї.

З с. Лемишинки, Пирятинського пов.: дві селї згоріло. Дві полї звівчило. Дві вікнї у садок.

Двійне число речівників деколи подибуємо і без числівників; речівники ці — паристі члени людського тіла, як от ноги, руки, очі: *нозї, руцї, оцї (очі)* (вагонос множини). Слова ці і по всіх сучасних славянських мовах теж мають форму двійви навіть тоді, коли б ми чекали числа багатьох.

В старій мові було теж саме: Богъ вдалъ есть въ роуцѣ наши (Лаврентевськ. спис. літоп.).

П р и к л а д и.

Були мої *нозї* в неї на порозї (Ушицький п., *Тр.* 224).

Доженете у Прилуцї,

Не вяжіте Касї *руцї* (Полтавщина, *Тр.* 910).

Простирай же *руцї*, котрі Бога носили (Ворисполь, Переяславськ. п., *Тр.* I, 168.)

Не дивітесь моїй муцї,

Беріть хрест у *руцї* (Канївськ. п., *Гр.* 151).

Нехай мої *руцї* поїдять гадюцї (Зиньківськ. пов., *Гр.* 266).

Складім *руцї* (А. Кримський, Граматика, т. II, вип. I, ст. 33).

Позад *руцї* звязали (I, 139).

Числівники складові, коли кінчать ся на *два, дві, три, чотири*, вимагають по собі теж форми двійні (звичайно, з

1) В українській дитячій мові завше *нозї, руцї*, але від слів *нозя, руця*.

значінням множини): 22 десятиць, 34 буквї, 32 вікнї, 103 пірі.

Були пятьдесять чотирі годи у неволї (Полтавщина, *И. н.* 218; *У. н.* 44).

Двайцять три корові, сто сорок два роки (См.-Стоцький, ст. 145).

Коли підметом (subjectum) в реченні буде речівник числа двійного, то присудок (praedicatum) в давній славянській мові був теж у числі двійному; мова українська вже не знає двійні від часівників (verbum), і в такому випадкові в ній присудок кладеться в числі одиничному, а не мно-
гому: дві дівчині *співає*, два чоловіка *йде*, три корові *стоїть*, *приїде* дві панні. Коли ж присудок часу минулого, то він кладеться в 3-ій особі роду середнього, числа одиничного: дві дівчині *співало*, *приїхало* три панні (В українській мові взагалі коли підметом є числівник з речівником, то присудок кладеться в однині).

Приклади.

Два намети *стоїть* (Роменськ. п., *Н. н.* 450).

Два соколи медок *не* (Ушицьк. п., *Тр.* 249).

Два соколи *літає* (*Н. н.* 115).

Дві корові *пасеся* в лісі (См.-Стоцький, Граматика, ст. 77).

Там *стоїть* три тополі (*ibid.*, 143).

Приходить два старці (*ibid.*).

Є три дорозі на тім морі („Етногр. збірн.“, I, 17).

Виросте з тебе три зілини (Конотоп., *Н. н.* 310).

Три пригодоньки *буде* (Пирятинськ. п., *Н. н.* 89).

У Ходжі *було* дві доньці (Драгоманов, I, 233).

У його дві гаві з рота *вилетіло* (Чернігівськ. п., „Изъ усть народа“, 214).

Побило мене в полі три недолі (Харківська губ., *И. н.* 110).

Заскочило тільки два зерняточка (О. Стороженко, Оповідання, 1897, ст. 13).

Там *стояло* два дубочки (Миргородськ. п., *Тр.* 298).

Два козаки *прийшло* (*Тр.* 182).

Такі головні з'явища двійного числа речівників в формі *N. A. V.* в українській мові. Заховалось двійне число, як бачимо, досить широко і чисто.

Проте двійне число вже здавна почало губити свою правильну, відповідну давній славянській мові форму і стало міняти її на форму числа mnogogo: замість дві баби з'явилась нова форма—дві баби, зам. дві селі—два села. Звичайно, лишилась тільки форма двійні, значінне ж загубилось давно і замість нього з'явилося значінне числа mnogogo. Процес цієї заміни відбувався як через аналогію з числом mnogim, так і особливо через вплив мови російської та польської, де форми множини давно вже заступили форми двійні ¹⁾.

Розгляньмо цю заміну числа двійного числом mnogim окремо по родах—жіночому та середньому. Про мужеський рід ми писали вище: там давню кінцівку *a* (основ на *o*) заступила кінцівка *u* (=ы) двійні основ на *u*: зам. два вовка стало два вовки. Впливало тут, певне, на таку заміну і число mnogo, де кінцівкою *N*. було теж *u*. Двійний вплив повів до того, що давня кінцівка двійні *a* рідко подибуєть ся в мові українській.

В мовах, що мали великий вплив на мову українську—польській та російській, доля *N. A. V.* двійні жіночого роду була такою.

В мові польській *N. A. V.* двійні кінчив ся на *ie, e, i*: dwie babce, obie strony, dwie rybie, dwie niedzieli, dwie kanwi, і т. п. Але з часом, вже з XVI-го віку, і тут форми числа mnogogo (з кінцівкою *ie* по м'яких шепелявих і *y* по твердих) почали заступати двійню: obie strony, dwie góry.

В мові російській теж здавна загубились форми двійні жіночого роду, їх заступила форма Genetivus'a однини (по аналогії з формами двійні роду мужеського, де кінцівка двійні *a* була однаковою з кінцівкою однини): двѣ чары (дучівниця Івана Калити), вземъ двѣ рыбы, двѣ цаты (Еванг.

¹⁾ Смалъ-Стоцький в своїй граматиці (ст. 77) навіть каже: „Уживанне двійні не є доконечне; можна замість неї уживати також множини“.

А. Кримський („Украинская грамматика“, 1907, т. II, вып. 1-й, ст. 33) каже теж саме: „Двойственное число, въ качествѣ сознательнаго своупотребленія, свойственно только именамъ рода женскаго и средняго, при чемъ его употребленіе не обязательно; такъ, вмѣсто „обидні оці“ всегда можно употребить выражеіе: „обидва ока“, т. е. число единственное въ роли множественнаго; вмѣсто „дві книжки“ свободно говорится и „дві книжки“, вмѣсто „складім руки“ (=сложимте руки) можно употребить и мн. число „складім руки“ и т. д.“.

р. 1355). Проте ще в XIV в.ді читаємо: двѣ телѣзь (Стихирар р. 1380) ¹⁾.

Що до мови вкраїнської, то тут речівники жіночого роду теж здавна вже почали губити свою форму, замінюючи її на форму числа многого: замість дві корові з'явилась нова форма — дві корови, зам. дві дівчині — дві дівчини, зам. дві ямі — дві ями, і т. п. Причиною цієї заміни були — з одного боку вплив форм числа многого, з другого — вплив мови російської та польської. Вже в XVII віці, у Іоанкія Галатовського, читаємо частенько: двѣ натуры, двѣ персони замість двѣ натурь, двѣ персонь.

Приклади з фольклорних записів та літератури.

Ісправ мені три труби (У. н. 96).

А три верби схилили ся (Глібов, „Основа“, 1861 р., I, 98).

Чотири воли, чотири корови,

За твое біле личко, за чорні брови. (Тр. 85).

Мені дала дві корови (Проскур. н., Тр. 402).

Поставлю вартоньку

На всі чтири брами (Ушицьк. повіг, Тр. 64).

Горе тому козаченьку,

Що дві дівчини кохає (Тр. 196).

І поставив важну хату на дві половини (Стороженко, „Основа“, 1861 р., II, 39).

Виросте з тебе три зіливи (Констоп, Н. н. 310).

Виїв трави три долини (Ушицьк. пов., Тр. 43).

Проведу я свою матінку

За дві гори та високої (Радомисль, Н. н. 290).

Козаченько за дівчину та три копи дав (Гадяч, Н. н. 317).

За три копи звінчав у будень (Шевченко, „Основа“ 1861, II, 4).

Мали тато дві кози (Ушицьк. п.; Тр. 1156).

Печені раздої три хури (Котляревський, „Собраніє сочиненій“, Полтава, 1896, ст. 174).

Чи розломим три корови (Кобзарь, 1907, ст. 193).

І три пани і баровство (Ibid., ст. 198).

Три ворони (Ibid., ст. 227).

Неначе три сестри старі (228).

¹⁾ Соболевській, „Лекції“, ст. 204—205.

Тоді б разом дві руїни (231).

Аж три пари на radoшax

Кумів назбірала (224) ¹⁾.

Не дві голови у мене (М. Левицький, Оповідання, 1907, ст. 183).

Ось тут на Сташевського аж дві жалоби (Ibid., ст. 187).

Три пальми („Українськимъ дітямъ“, переклади Олени Пчілки, 1882, ст. 10).

Обнявшись мов би дві сестри (Ibid., ст. 13).

Спав я дві хвилини (М. Коцюбинський, „Літ. Наук. Вістн.“, 1909, VII, 200).

Мені видко обидві фігури (Ibid., 204).

Вплив числа багатьох і мови російської та польської виявився і в тому, що горлові шелестівки *г, к, х* перестали мінятися на *з, ц, с*. Процес цей почався здавна в мові українській, а тепер широко розповсюджений як в мові письмовній, так і в живій людській мові ²⁾. У Галатовського: *дві науки* („Месія“, к. 86), але поруч — *дві науки* (к. 86).

Ось приклади з фольклорних записів і літератури.
Оце тобі, козаченьку, три дороги вкупі (Роменськ. п.,
Н. п. 452).

Ой у полі, в полі три дорogi (Золотоношськ. п., Н. п. 364).

А дві дорogi ще й широкіі (Васильк. п., Тр. 554).

Штири рази штири слуги за мнов посишала (Бервінка-
ва, Гуц. 188).

Три дочки в кімнаті (Глухів, Н. п. 238).

По дві чарки в руки (Борзеньськ. п., Н. п. 326).

Дві квігочки да зростуться (Радомисль, Н. п. 40).

Три пригодоньки буде (Пирятинськ. п., Н. п. 89).

Штири річки пробрила (Жабе, Гуц. 128).

Ой у полі дві доріжки різно (Миргородськ. п., Тр. 151).

В купалочки три дочки (Шклов, Н. п. 311).

¹⁾ В творах Т. Шевченка взагалі не помітно знання двійни, хоч на батьківщині поетовій форма ця існує.

²⁾ Є. Тимченко („Українська граматика“, ст. 110) форми з незміненими горловими вважає за частійші, ніж форми з *з, ц, с*. С. Смаль-Стоцький („Руска граматика“ 1893, ст. 92, 97) вимагає цієї міни без винятку.

Бери три світилки, дві свашки (Лубн., Н. п. 165).
Як сніг, три пташечки летіли (Кобзарь. 1907 р., ст. 222).
Дві підставки, дошки, каблучки („Святе Письмо“, ст. 92,
Куліш).

Співають дві свахи (Овруч, Н. п. 208).

От бачу дві сохи („Пропащі“ Нечуя-Левицького, ст. 43,
двічі).

Доля Н. А. V. двійні роду середнього в мові польській та російській була такою.

Н. А. V. двійні роду середнього в мові польській кінчився на *ie* (по твердій шелестовій) та *i* (по шелестовій піднебеного походження): *dwie ście*, *dwie lecie*, *dwie polidwie slowie*. Проте форми множини давно почали заступати двійню: *dwie wojska*, *dwie miasta* (XVI в.), *dwie ucha*, *dwie drzewa*, *obie wojska*, *obie slowa*. Як і в мові славянській, числівником сер. роду було *dwie*, *obie*; але вже з XVII віку числівник *dwa*, *oba* стає родом середнім: *oba wojska*. Тут було дві анальгії: двійня роду муж. і множина роду середнього ¹⁾. Проте в людській польській мові для середнього роду уживається числівника *dwie*: *dwie lecie*.

В мові російській форми двійні роду середнього в Н. А. V. здавна вже стали однаковими з формами роду мужеського, цеб то замість *ь* почали кінчитись на *a* (вже з XIII віку): Духівниця новгородця Климента XIII в.: даю два села; Пролог 1356 р.: обрѣтохъ 2 слова; Ев. 1399 р.: два ока имущю. Проте ще в XIV віці читаємо: *двѣ селѣ* (духівниця Івана Калити); а форми—*двѣсти* (=двѣ стѣ), *колѣни*, *плечи* існують ще й тепер ²⁾.

Що до мови української, то тут речівники середнього роду, як ми бачили, мають в двійні Н. А. V. кінцівку *i* (= *ь*): дві слові, три літі, штири вікні. Проте подібаються в Н. А. V. форми числа многого замість форм двійні, п-с-то кінцівка *a* замість кінцівки *i*. По числівнику *два* цієї форми з кінцівкою на *a* в фольклорі сливе й не знаходимо, — вони часіійше по числівниках *три*, *штири*.

Процес заміни двійні числом многим р. сер. почався давно; в XVII віці він вже досить помітний у тогочасних

¹⁾ I. Baudouin de Courtenay — „Szkice“, 227—229.

²⁾ Соболевскій, — „Лекція“, ст. 205.

письменників; проте середайї рід числівника тоді був ще *дві* (*двѣ*), а не *два*: *двѣ* имена („Месія“ Галятовського, к. 105 відз, *двѣ* слова (*ibid.*), *двѣ* мѣста (Радивиловський, Огор. к. 1004). Таку форму (сер. рід числівника *дві* і множина на а замість двійні) поширено в Галичині: *дві* колеса, *дві* яйця, *дві* серденька¹⁾; *дві* щенята, *дві* серця, *дві* відра, *дві* села²⁾. Лише деколи знаходимо форми, де замість числівника сер. р. *дві* ужито числівник р. муж. *два*, а проте речівник при тому лишаєть ся у двійні роду середнього: *два* слові, *два* полі, *два* літі.

Ось приклади з фольклору і літератури.

Ой у полі три дерева різно (Переяславськ п., *Тр.* 715).

Як потопала, три слова сказала (Волинь, *Тр.* 202).

Ой три літа, три неділі (*И. п.* 270).

Ой дано ж йому та три селечка (*И. п.* 49).

Ой всадив же он три села з людьми (Галичина, *И. п.*, 33).

Тричі виринав, три слова сказав (Сумський п., *Гр.* 279).

Звила собі гаїздечко, знесла пав три ячка (Новгор.

Стр. пов. *Гр.* 112).

Заскочило тільки два зерняточка („Українськи оповідання“ О. Стороженка, 1897, ст. 13).

Пішли козаки на чотирі поля (*У. п.* 56, 57).

Три пісьмечка (Звенигородськ. п., *Н. п.* 342).

Дивив ся я в обидва ока (М. Кропивницький, II, ст. 7).

Як бачили ми вище, присудок (*praedicatum*) владеть ся в числі одиничному, коли підмет (*subjectum*) стоїть в числі двійному. Проте вплив числа многого (і мови р сійської) досить виразно виявив ся й тут, і ми частенько подибуємо речення, де присудок - часівник (*verbum*) при підметі двійні стоїть в числі многому; це, певне, тому, що *Н.* двійні здебільшого двійня тільки по формі, а по значінню — множина.

¹⁾ Іван Верхратський: „Знадоби для пізнання угорських говорів“. („Записки Укр. Наук. Тсв. ім. Шевченка“ т. XXVIII. ст. 70).

²⁾ „Етнографічні матеріали з Угорської Русі“, зібрав В. Гнатюк („Етн. Збірн.“, т. XXV, ст. XVII) Про звичайну форму *дві* сер. р. тут автор пише: „Сюди (не той рід, який треба) належить зачислити також форму числівника *два*, прикладану в жіночій роді до іменників не жіночого (але середнього) роду: *дві* відра, *два* села. Яким впливом пояснити ці форми, не знаю“...

Приклади.

А три вербі *схилили ся*,

Мов журять ся вони (Глібов).

Плачуть дві дівчині (Задурник, Ворохта, *Гуц.* 172, 221).

Аж там дві калині *стоять* у долині (Головацький, III, 75).

Дві корові *наслись* на леваді (Нечуй-Левицький, „Пропаші“, ст. 68).

Дві причині *довели* (Павлик, „Історія боротьби“, ст. 32).

Сиділи там три небозі (Угорщина, де Волян, ст. 224).

Дві квіточки *да зростуть ся* (Радомисль, *Н. п.* 140).

Як сніг, три пташечки *летіли* (Кобзарь, 1907, ст. 222).

Співають дві свахи (Овруч., *Н. п.* 208).

В чистому полі *стоять* два дуби (Харьков, *Н. п.* 247).

Два качури *вют ся* (Яворів, *Гуц.* 119).

Ішли два діди (Драгоманов, т. IV, 248).

Ой *летіли* два соколи (Яворів, *Гуц.* 158).

Прийшли обидва ангели в Содом („Святе Письмо“, 19).

Де *взяли ся* два купчики (Ковотоп, *Н. п.* 98).

Два козаки *шлють ся* (*Тр.* 170).

Як бачимо, форму двійні в речівниках по числівниках *два, дві, обидва, обидві* вже часто заступає число многе, особливо в речівниках роду жіночого і потім деколи роду середнього. Проте форма *Н. А. V.* двійні ще крепко держить ся в мові людській і подибуєть ся сливе по всій Україні.

Форма двійні речівників мало відома українським письменникам, переважно письменникам тим, що на літературне поле вийшли останнього часу. Суспільство українське, довго пробувавши під впливом російським та одержуючи освіту мовою російською, звичайно, не може знати і заховувати хоч і притаманних, але дрібних форм української мови. От чому в сьогочасній українській письменній мові сливе що й не знайдемо форм двійні — їх заступили форми числа многого; пишуть *дві вистави, дві корови, дві ями, два поля* замість — *дві виставі, корові, ямі, дві полі*. Але що до кращих знавців української мови, що до видатніших українських письменників, то форми двійні вони завжди вживають в своїх творах і форми множини замість двійні у їх сливе що й не знайдете.

В фольклорних записах мови людової часто подибуємо форми множини замість двійні. Але треба сказати, що записи ці у нас не завжди робились науково і до збірників попало багато матеріалу людей сторонніх, мало свідомих мови української. В збірниках фольклорних друкувалось часто все, що присилалось, а як той матеріал збирався, як записувався, на те не зверталось потрібної уваги. От тому розумно, що така людині сторонній мало помітна форма, як двійня, могла не впасти в вічі записувачів і до фольклорних збірників увійшла вже в формі числа многото.

Деякі з цих помилок легко кидають ся в вічі, бо в їх форма множини не римується, тоді як форма двійні відповідала б туг римі. Ось цьому приклади.

Ой мав же він три кози,

Продав же він на торзі (Ушицьк. пов., *Тр.* 1146).

Сидів когут на шопі,

Наніс яець три копи (Ушицьк. п., *Тр.* 1160).

Чотирі манірки (треба б манірці),

Періг на тарільці (*Тр.* 1160).

Любив же я три літи,

А тепер сам жию в світі (Ушицький п., *Тр.* 74).

Кохав дівчину три літи,

А тепер застаюсь на світі (*Тр.* 261).

Ой маю ж я жінку в далекій країні,

Крається серденько на дві половини (Ушицьк. п., *Тр.* 47).

Еден милий на Україні,

Розірвали мое серце на дві половини (Волинськ. г., *Тр.* 308).

На козаку нетязі три сиром'яги (Харківщина, *Тр.* 934).

На чотирі сторони, по чотирі москалі (Миргород. *Тр.* 670).

Приїхали два козака — обидва однакі (*Тр.* 103).

Гей, мала я три журби

Та на своїй голові (Ушицьк. пов., *Тр.* 1092).

По нашому три рублі,

Купила вона три поля (Сумський п., *Тр.* 87).

Хоч двійне число речівників деколи і набуває собі закінчення числа многого, проте воно має ще одну ознаку, яка показує, що це не множина, а двійня. Ознака ця—на́голос (акцент).

В числі двійному речівників роду жіночого та середнього, почасті мужеського N. A. V. двійні часто відрізняються від N. A. V. множини своїм наголосом ¹⁾. Тут буває три випадки.

I. Коли в однині слово має наголос на пнї, воно має його на пнї в двійні, а в множині — на кінцівці.

Ось приклади.

<i>Двійня.</i>	<i>Множина.</i>
Дві ба́бі	всі ба́бі.
„ ха́ті	„ хати́.
„ жи́вці	„ живкі́.
„ па́нві	„ панві́.
„ ді́вці	„ дівкі́.
„ ла́стівки	„ ластівкі́.
„ сло́ві	„ слова́.
„ по́лі	„ поля́.
„ се́рці	„ серця́.
Два бра́ти	„ браті́.
„ во́зи	„ вози́.
„ па́рубки	„ парубкі́.
„ го́луби	„ голуби́.
„ пта́хи	„ птахі́.
„ сва́ти	„ свати́.
„ во́вки	„ вовкі́.
„ ду́би	„ дуби́.

II. Коли в однині слово має наголос на кінцівці (здебільшого жіноч. та сер. р.), то в N. A. V. двійні наголос зостається на тім же місці, а в N. A. V. множини він переходить на пень.

<i>Двійня.</i>	<i>Множина.</i>
Дві верба́	всі ве́рби.
„ но́зі	„ но́ги.

¹⁾ Д-р Володимир Охримович: „Про наголос в українсько-руській мові“ („Записки Укр. Наук. Тов. ім. Шевченка“, т. XXXIII, ст. 28 — 29).

„	голови́	„	го́лови.
„	душі́	„	ду́ші.
„	руці́	„	ру́ки.
„	стіни́	„	сті́ни.
„	землі́	„	зе́млі.
„	вікни́	„	ві́кна.
„	пірі́	„	пі́ра (пе́ра).

III. Нарешті, є випадки (здебільшого жі́н. та муж. р.), коли ноголос двійні не відрізняєть ся від наголосу множини.

Двійня.

Множина.

Дві доробі́	всі́ доробі́.
„ рі́бі	„ рі́би.
„ грона́ді	„ грона́ди.
Два зу́би	„ зу́би.
„ го́сті	„ го́сті.
„ коро́лі	„ коро́лі.
„ гріхі́	„ гріхі́.

Наголос двійні, таким чином, здебільшого одрізняєть ся від наголосу множини, і він завжди, як бачимо, однаковий з наголосом генетиву однини.

Ось деякі приклади наголосу речівників N. A. V. двійні.

Ой дає мені́ Іванко та тоті́ два́ ле́ви,
 Та шоби́ я відпові́ла тому́ Васи́леви (Гуц. 111).
 Мали́ тато́ дві́ коза́ї¹⁾,
 Татко́ ко́зи прода́ли (Тр. 1156).
 Розвива́й ся, су́хий дубе́,
 На чо́тири́ ли́сти,
 Лю́бив ко́зак три́ дівчи́ні¹⁾,
 Не ма́в з їх ко́ристи (Тр. 168; Н. н. 108).
 Шти́ри ли́сти евангели́сти (Тр. 1080).
 А дві́ вербі́¹⁾ схили́ли ся (Глі́бов).
 А в горо́ді ве́рби́ гну́ть ся (Тр. 1119).
 Ой на го́рі два́ дубки́,
 Схили́ли ся до купки́ (Гуц. 163).
 При́їхали́ три́ коза́ки,

¹⁾ В матеріалах, звідки виписали: дві кози, три дівчини, дві верби.

Та всі три однакі („Старосвѣтскій бандуриста“, 1860, ст. 91).

Коло млина, коло броду

Два гдлуби пили воду (Тр. 1087).

Запряжу чотири вдіи, да пойду орати,

Запряжу чотири коні, коні воронії (Тр. 362).

З початку 70-х років минулого століття відомий етнограф П. Чубинський доручив етнографови Новицькому скласти програму до збирання одмін української мови. Новицький склав і надрукував р. 1872-го невеличку програму (74 питань): „Программа для указания особенностей мѣстныхъ народныхъ говоровъ въ Южной Россіи“ ¹⁾. В числі питань під № 36 було таке: „Есть-ли форма двойственного числа? Она сохранилась преимущественно на правой сторонѣ Днѣпра въ именительномъ множественнаго числа женскаго и середняго рода, при числительныхъ двѣ, тры, чотырі, напр.: двѣ руки, тры корові, двѣ хаті, двѣ оці, двѣ слові вмѣсто: два ока, два слова“ ²⁾.

* Одповіли на програму з 59 кутків України. Розгляньмо ці одповіді що до пункту, який нас тепер цікавить — про двійне число (№ 36).

Одповіді прислано з отсих кутків України. ³⁾

1. Мглинський повіт, Чернігівської губ.
2. Городня, Черніг. г.
3. Горностаїполь, Радомиськ. п., Київськ. г.
4. Хабне, Радомиського п., Київськ. г.
5. Чоповичи „ „
6. Ласковці, Овруцького п., Волинськ. г.
7. Корець, Новоград-Волинськ. п., Волинськ. г.
8. Жубровичі, Овруцького п., Волинськ. г.
9. Сехи, Ровенського п., Волинськ., г.
10. Плотниця, Пинського п., Минської г.
11. Голоби, Ковельського п., Волинськ. г.
12. Городок, Луцького п., Волинськ. г.

¹⁾ „Труды этнографическо-статистической экспедиции въ западно-русскій край“, т. VII, ст. 527—536. ²⁾ Ibid, ст. 531.

³⁾ Далі, при аналізі одповідей, зазначатимемо тільки № місцевости, з якої прислано матеріал.

13. Дорогичин, Кобринського п., Гродненської г.
14. В. Глуша, Ковельського п., Волинськ. губ.
15. Св. Воля, Пинськ. п., Минської г.
16. Картуз-Берега, Пружанського п., Гродненської г.
17. Село Озяти, Кобринського п., Гродненської г.
18. Великоритська волость Брест-Литовськ. п., Гродн. г.
19. Витяги з листу д. Андріївського з Білої, особливо-
сти говірки в Люблинській г.
20. Полоски, Більського п., Люблинськ. г.
21. Раколупи, Холмськ. п. " "
22. Рахань, Томашівськ. п. " "
23. Козин, Дубенського п., Волинської г.
24. Чорний Острів, Проскурівськ. п., Подільської г. }
25. Тинна, Ушицького п., Волинської г.
26. Маленці, Хотинськ. п., Бесарабської г.
27. Вендичанська волость, Могилевськ. п., Под. г.
28. Вандишевка, Ямпольського п., Подільськ. г.
29. Перейма, Балтськ. п. " "
30. Витовка, Ольгопольськ. п. " "
31. Околиці Немирова, Подільськ. г.
32. Грабовецька волость, Брацлавського п., Подільськ. г.
33. Дашковецька волость, Литинськ. п. " "
34. Краснополка, Гайсинського п. " "
35. Село Жорнища, Липовецького п., Київської г.
36. Багачівська волость, Звенигородськ. п. " "
37. Триліси, Чигиринського п. " "
38. Липецька слобода, Харьківської г.
39. М-ко Чернухи, с. Світличне, Лохв. п., Полт. г.
40. М. Пісчана, Золотоношського п., Полтавської г.
41. М-ко Корсунь, Канівського п. Київської г.
42. М-ко Віла-Церква, Васильківського п., Київськ. г.
43. Житомирський повіт, Волинської губ.
44. Деревня Дудари, Канівського п., Київськ. г.
45. Любар, Новоград-Волинського п., Волинської г.
46. Варварівська волость, Заславського п., " . . . "
47. Верховь, Острожського п. " . . . "
48. Ярославець, Дубенського п. " . . . "
49. Курне, Новоград-Волинського п. " . . . "
50. Коростишев, Радомиського п. Київської г.
51. Гостомель, Київського п. " "

52. М-ко Борисполь, Переяславського п., Полтавської г.
 53. Іванков " " " "
 54. Межевичеська волость, Слонимськ. п., Гродненськ. г.
 55. М-ко Скородне, Мозирського п., Минської губ.
 56. Михалковська волость, Мозирського п., Минської г.
 57. М-ко Скригалов " " " "
 58. Петриков " " " "
 59. Село Рудьковка, Остерського п., Черніговської губ.

З отсих перелічених місцевостей на 36-е питання (про двійню) не одповіли з 7 кутків (№ 2, 17, 19, 32, 43, 57, 59), так що маємо одповідь про двійню з 52 кутків¹⁾. З деяких місцевостей одповідь була не повною або занадто короткою. Деякі місця одповіли двоюко (№ 47: дві слові і дві словы). № 40 (м. Пісчана, Золотоноського п., Полтавської губ.) одповів, що у їх двійні нема.

На двійню *дві руці* одповіли так²⁾.

1) Двѣ, дві, дзве, дзвѣ руки — з 12 кутків (№№: 1, 5, 7, 9, 10, 11, 12, 15, 16, 44, 52, 54).

2) Дві руки — 7 кутків (№№: 7, 13, 18, 20, 47, 48, 49).

3) *Дві руці* — з 26 кутків (№№: 3, 4, 6, 21, 22, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 41, 45, 46, 51, 53, 55).

На двійню *дві оці* одповіли так.

1) *Двое очей* — з 7 місцевостей (№№: 3, 7, 8, 22, 39, 44, 52). 2) Двѣ, дзвѣ, дві *оки* — з 9 місц. (№№: 3, 4, 9, 12, 13, 14 (воки), 15, 56, 58). 3) *Дві оки* — 2 місцевости (20, 49). 4) *Дві очы* (48). 5) *Дві очі* (18, 54). 6) *Дві оцы* (21).

7) *Дві оці* — з 9 місцевостей (27, 28, 29, 30, 31, 33, 35, 37, 55).

На двійню *дві хаті* одповіді такі.

1) Дві, дзве хаты — 7 місцевостей (№№: 1, 11, 12, 18, 21, 42, 48).

2) Двѣ, дві хати — з 5 кутків (№№: 5, 10, 39, 41, 52).

3) Двѣ, дві, три *хаті* — з 17 місцевостей (№№: 4, 5, 6, 16, 23, 25, 27, 28, 29, 31, 33, 34, 36, 45, 47, 53, 54).

На двійню *дві, три корові* одповіли так.

¹⁾ Одповіді в „Трудах“ ст. 538—600.

²⁾ Правопис одповідів лишаємо так, як надруковано в „Трудах“
 Завважимо, що записи зроблено і надруковано дуже кепсько.

1) Три корови — з 7 місцевостей (№№: 1, 5, 13, 44, 45, 52, 54).

2) Три корови (30).

3) Дві, три, чотирі корови — з 11 кутків (№№: 4, 6, 16, 23, 28, 31, 36, 37, 39, 51, 53).

На двійню *дві*, *три* *слові* одповіді таки.

1) Двое слўѣвъ (52). 2) Два слова (39). 3) Два слови (13). 4) Два слові (23). 5) Дві слови (10, 48). 6) *Двъ*, *три* *словы* — 7 кутків (№№: 7, 11, 12, 15, 18, 20, 47).

7) *Дві*, *три*, *чотыри* *слові* — з 15 місцевостей (№№: 16, 21, 22, 24, 25, 26, 28, 31, 33, 35, 37, 46, 47, 49, 50).

Крім того прислано ще такі записи: чотирі десятині (38), три кобилі (38), дві вівці (45), дві відрі (50), дві свині (53), дві нозі (53), чотирі стени (3, 6, 34).

Таким чином двійню *дві* *руці* зазначили 26 місцевостей з 38 одповідей, двійню *дві* *оці* — 13 (коли додати сюди і одповіді: 48, 18, 54, 21) з 24 одповідей (двое очей не лічимо); *дві* *хаті* — 17 з 29 одповідей (а коли *двъ* *хати* вважати за *дві* *хаті* — то 22 з 29 відповідей); двійню *дві*, *три* *корові* зазначили 12 кутків з 19 одповідей, і нарешті *дві* *слові* зазначили 19 (15 + № 10, 13, 23, 48) з 27 одповідей (3, 52 не лічимо). А разом виходить, що з 137 одповідів двійню зазначили 92 рази, це 6 то 67⁰/₀.

Так зберегла ся в українській мові двійня в формі *Н. А. V*. Що до інших форм двійні речівників, то вони зберегли ся значно менше за першу форму.

Відмінки *Dativus* та *Instrumentalis* двійні в давній славянській мові кінчилися на *-ма*: *пѣтъма*, *когътъма*, *сынъма*, *женама*, *рабома*, *матерьма*. В славянських мовах ця кінцівка довго держалась в письменній мові і була ще досить помітною в XVII віці.

Розгляньмо форму *D. I.* двійні по славянських мовах.

В мові болгарській її зовсім нема, — тут давно вже загубились форми відмінків.

Мова сербо-хорватська знає остатки двійні *D. I.*: *очима*, *ушима*, але в значінні числа *многого*. *D. I.* *числа* *многого* в с.-х. мові всіх основ має кінцівку *-ма*: *селима*, *женама*, *костима*. Цю кінцівку *-ма* давнійше вважали за су-

фіке двійні, але тепер голосівку (vocalis) *a* в цій кінцівці признають секундарною ¹⁾).

В мові чеській подибуєть ся форма D. I. в словах: *rukata*, *nohata*, *os^vita*, *us^vita*. В деяких людських говірках (особливо моравських) дуже поширено кінцівку J. множини *-ata*, *-ota*: *synata*, *gybata*, *chlорota*; кінцівку цю, певно, взято з числа двійного.

В мові польській лишилися тільки деякі останки двійні D. I.: *rekomata*; в людських говірках дуже поширено кінцівку J. множини *-ta*: *lasota*, *gybata*; вона, певне, походить з числа двійного. В XVII віці форми на *-ta* ще жили в письменстві ²⁾.

Мова словацька теж знає залишки D. I. двійні: *rukota*, *nohota*. В людських говорах в J. числа многого складової деклінації часто вживаєть ся кінцівки *-ta*: *dobryta*, *bozita*, походження, певно, теж з числа двійного.

Од мови кашубської теж лишилися останки D. I.: *rakata*, *woesota*, *wusota*.

Мова російська тепер не знає цієї старої форми D. I. двійні на *-ma*. Форму цю заступили форми числа многого.

Що до тих мов славянських, де двійня лишилась в повній силі до нашого часу,—як от мови словінська та серболужицька, то в їх D. I. двійні зберіг ся цілком. В мові словінській D. I. завше кінчить ся на *-ta*: *gobota*, *kónjeta*, *sélota*, *ribata*, *voljata*, *materata*. Так само і в мові серболужицькій (тут група D. I. L): *dubota*, *nozota*, *slowota*.

Звернімось тепер до мови української. Вона й досі має останки D. I. двійні, переважно в назвах паристих речей чоловічого тіла, як от очі, уші, плечі, брови: *очима*, *ушима*, *плечима*, *бровима*. Від двійні *двери* — *дверима*. Ця кінцівка двійні лишилась в українській мові тільки за Instrum., Dativ. же, як і в інших славянських мовах, має свою власну кінцівку: *очам*, *ушам*, *плечам*, *бровам*.

В давній письмений українській мові Instr. на *-ma* був широко розповсюджений і вживав ся не тільки від паристих речей, але й інших. У Радивиловського, напр.: *бл҃женыма* *своима* *очама* (Огор. 961), *дш҃евныма* *очима* *своима* (Огор.

¹⁾ Флоринській, I, 291—292.

²⁾ Baudouin de Courtenay, ст. 231—235.

287), двѣма крылома (Огор. 142), очима, оушима (I р. Огор. 741), всѣма брамами (Огор. 543), з дванадцатма тисяшма (II, Огор. 185), обома рукама (Огор. 772), трома (II р. Огор. 779), пятма хлѣбома (I р., 535), межи двѣма братама (I р. Огор. 899), межи двома разбойником (Вѣнецъ, 102 відв.).

В наш час форму Instr. двійні теж досить поширено.

Приклади з фольклорних записів.

Привязали Хайку до сосни плечима,

До сосни плечима, на Дунай очима (Черкаси, Гр. 267).

Хлопче-молодче з карими очима,

На що тобі жінка, камінь за плечима (Полтавськ. губ.,
Тр. 492).

А смерть за плечима — не бачу очима (Волинь, Тр. 629).

Кого полюбила — стоїть за плечима (Тр. 556).

Ой як рушить очима,

Вийме душу плечима (Новицький, Тр. 1084).

У Бога, кажуть, усе за дверима („Українські оповідання
Олекси Стороженка“, 1897, ст. 15).

Крим паристих речей кінцівку двійні в Instr. інколи подібуюмо по аналогії й від деяких інших речівників. В збірникови Я. Головацького („Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси“ 1878, 4 томи) знаходимо:

Чи то вѣрли *крильма* бьють ся (I, 38)

Та й скрипну з *дверома* ¹⁾ (I, 18).

На Буковині частенько кажуть: *пальцима*, на Поділлі *гусима* ²⁾. „Став орудувати тими *грошима*“ („Изъ усть народа“, 102, Борзенськ. п.). Подібують ся форми: *зубѣма*, *яструбѣма*, *товаришѣма*, *зятѣма*, *воякѣма*, *лѣсѣма*, *панѣма*, *попѣма*, *языкѣма* ³⁾.

В м. Брусилові, Радомиськ. п., і по сусідніх селах ми записали такі приклади. Стоїть півень на дровах та й *крилима* махає. Чоловіка привалило *дровима*. Стоїть собі та й *косима* матляє. Забагатів сиріцькими *грошима*. Умив ся

¹⁾ П. Житецький („Очеркъ литературной исторіи“. 67) цю звичайну двійню „дверома“ („дверима“) пише „дворома“: „даже (лишилась форма) дворома“.

²⁾ А. Кримський, „Граматика“, т. II, вип. 1-й, ст. 33.

³⁾ К. Михальчук і Е. Тимченко: „Програма до збирання діалектичних одмін української мови“ 1909, Київ, ст. 109.

сльозима. Вдарив по голові *ключима* (sic!). А він мене молодую *словима* ласкає. Дядина торгує *курима*. Не моргай *усима*. Не слухай чужими *ушима*. Козаченько грає, *бровима* моргає (пісня). Знизує *взяма*.

Проте поруч з формами двійні подибують ся деколи й форми числа многого от тих само речівників, що двійню цю мають: *дверами*, *дверми*, *плечами*, *бровами*, *вічми*, *вухами*, *грішми*, *грошами*, *дровами*, *крилами* і т. и.

Такі прислівники, як от: *бігма*, *сторчма*, *дарма*, *крадькома*, *лєжма* певне повстали з інструменталю двійні ¹⁾.

Числівники два, три, чотири, п'ять і т. д. заховали кінцівку двійні на -ма в інструменталі: *двомá*, *трómá*, *чотирма́*, *п'ятьма́*, *шістьма́*, *двадцятóма*, *стóма*. У Галатовського: *шест'ма* („Казавя Придавыи“ 1660 р. к. 62), *обома* (ibid., к. 72), *двадцятма* („Месія“, 239); у Радивиловського: *трома* (II р. Огор. 1192), *п'ятма* (I р. 535), *двѣма* (I р. Огор. 899).

В мові давній славянській тільки числівник *два* мав форму Д. І. на *ма*, інші ж числівники цієї кінцівки не мали: *трьми*, *чєтырьми*. Уже потім числівники *три*, *чотири* (відмінювались вони по основах на *і*) і інші по аналогії взяли форму Д. І. двійні, і загубили свою давню основу на *і* (основа ця в пам'ятках подибуєть ся до XVII віку). І тепер по славянських мовах числівники *два*, *три*, *чотири* в І. мають форму двійні: *dvěma*, *trěma*, *čtyrma* (сербо-хорв. мова); *dvěma*, *oběma*, але *trěmi*, *stórmí* (словінська); *oběma*, *dvěma*, *dvouma*, *obouma*, але *trěmi*, *čtyrmi*, в говорах — *trěma*, *styrma* (чеська); *dwoma*, *dwie^vma*, *trzema*, *czterema* (польська); *dvoma*, *oběma*, але (для одного Instr.) *tromi*, *styrmi* (словацька); *tromi*, *styrimi* (один Instr., сербо-луж.); *двумя*, *четырьмя* (російська). Що до дативу, то він здебільшого не взяв цієї кінцівки двійні на-*та* (особливо що до числівників *три*, *чотири*; від *два* по славянських мовах ще, живе стара форма дативу на -*та*).

Невизначені числівники *кільки*, *стільки*, *багато* в Instr. мають кінцівку двійні: *кількомá*, *стілкомá*, *багатъмá*. Подибуєть ся ще форма *обома*: *обома* руками.

¹⁾ Гимченко, Граматика, ст. 117.

Від займенників (pronomen) подибують ся такі форми *Ј*. двійні: з *на́ма*, з *ва́ма*, *тіма́*, *тоті́ма*, з *німа́*, *сима́* (*цима́*), *сеі́ма*, *моі́ма*, *твоі́ма*, *своі́ма*, *свома́*, *вся́кими*, *та́кими*, *самі́ма* ¹⁾.

Що до прикметників складової деклінації, то в давній славянській мові *Д. І.* кінчив ся на *-ма*: *ногими́ма*, *кышніими́ма*. В деяких сучасних славянських мовах ця кінцівка зберегла ся ще й досі. В мові сербо-хорватській форми на *-ма* — звичайні форми: *добрима́*, *лѣтніма́*. Словацька людова мова переважно має форми *Ј*. на *-ма*. В мовах словінській та сербо-лужицькій форми *Ј*. двійні зберегли ся цілком. Мови чеська та польська сливе не знають цих форм ²⁾. Мова російська на півночі ще має останки форм на *-ма*: *желѣзны́ма*, *рудожолты́ма* ³⁾.

Мова українська має ще оставки *Ј*. двійні прикметників, але переважно в червоноруських говірках. Напр.: *молодима́* козаками (Головацький, II, 722). За *німа́* великі́ма панами („Етн. Збірн.“ XXV, 18, Угорська Русь), *солоткі́ма* словами (*ibid.*, 81, Арадська столиця), *добрима́*, *великі́ма*, *чорніма́*, *сиві́ма* (Тимченко, Програма, 117).

У Лемків ця форма *Ј*. множини прикметників з кінцівкою двійні широко розповсюджена: *добрима́*, *велькі́ма* (великі́ма), *тверді́ма*, *сині́ма*, *біжі́ма*, *кізі́ма*, *когуті́ма* і пр. Дівчатко с чорні́ма очка́ми. Сиві́ма ві́лми. Нові́ма хижа́ми. Остри́ма коса́ми. Червени́ма ягода́ми. Висо́кі́ма дуба́ми. Зелени́ма лі́сами ¹⁾.

І нарешті форма двійні *Genetivus* та *Locativus*. Вона зберегла ся по славянських мовах найменше за всі форми двійні, — тільки в деяких останках. В мові сербо-хорватській є форми *очи́ју*, *уши́ју*; крім форми множини *но́га* и *ру́ка* мають форму *но́гу*, *ру́ку*; *слѹ́га* — *слѹ́гу*; від два, три, четири — *Gen.* *два́ју*, *две́ју*, *три́ју*, *четири́ју*. В мові чеській сліди *G. L.* двійні подибують ся в словах:

¹⁾ К. Михальчук і Є. Тимченко, „Програма“, ст. 117—19.

²⁾ Т. Флоринській, I, 309—310, 467; II, 156, 304, 652.

³⁾ Соболевській, ст. 206.

¹⁾ Ів. Верхратський: „Про говор галицьких Лемків.“ 1902, ст. 129.

obau, dva^u, (проте і dvo^uch, obouch), u pèsou, na persou, u kolenou, na kolenou, u ramenu, na ramenu, rukou, nohou. В польській мові незначні останки: r^ek^u, dw^u, ob^u. В словацькій мові: ruk^ú, noh^ú, os^ú, us^ú, dv^ú, ob^ú. В кашубській: r^ak^u, w^us^u, w^oes^u. Мова словінська, що зберегла до нашого часу двійню, загубила проте давню форму G. L. і замінила її на форму числа mnogogo; в деяких говірках, правда, подибуєть ся dv^u, ob^u. Мова сербо-лужицька має Gen. двійні на -owu: dubowu, pozowu, rybowu.

Таким чином в мовах славянських деколи подибують ся форми G. L. двійні від паристих річей чоловічого тіла, як от очі, уші, ноги, руки, коліна, плечі, і від числівника два, обидва.

Що до мови вкраїнської, то вона цієї форми сливе що й не знає, хоч незначні оставки її осетаки знаходимо. Напр.:

Який ти мені *ввічю* дрібний (Номис, Приказки, № 4234).

В очу твоім (?) гинуло око („З давнього зшитку. Піснї і думи“. М. Старицький. 1881, ч. I, ст. 38).

Такі прислівники, як от: *змолоду*, *знову* — це не G. L. двійні, а G. однини з українською кінцівкою *y* ¹⁾.

Що до території, де живе ще двійне число, то зазначити її більш-менш правдиво досить трудно, трудно через брак відповідних записів, а з того фольклорного матеріалу, що маємо, не завжди можна скористати, як ми вже казали, та й не завжди зазначено місцевість, де зроблено запис.

Користуючись матеріалом, який ми мали під руками, і покладаючись на одповіді на програму Новицького, можемо зазначити територію двійні в українській мові хоч приближно.

Новицький в зазначеній вище програмі пише, що двійня „сохранилась преимущественно на правой сторонѣ Днѣпра“ ²⁾. Правда, записи, які було зрублено по програмі Новицького, були переважно з правобережної України, записів же з лівобережної України було всього декільки.

¹⁾ М. Марковський („Антоній Радивилівський“, ст. 165) слова *змолоду*, *знову* вважає за Міклошичем („Zmolodu, znovu scheinen, als dual. gen. gedeutet werden zu können“, Vergleichende Grammatik, b. III, ст. 250) формою G. L. двійні.

²⁾ „Труди“ Чубинського, кн. VII, ст. 531.

Теж саме визнає і К. Михальчук в своїй статі: „Нарѣчія, поднарѣчія и говоры Южной Россіи въ связи съ нарѣчїями Галичины“ ¹⁾, зазначаючи характерною рисою західної частини українських говірок „обильные остатки двойственного числа“ ²⁾.

На основі матеріалу, з якого ми скористали для нашої студії, цю територію двійного числа не можна обмежувати тільки правобережною Україною,—вони часто подибують ся і на лівому боці Дніпра.

Територія, де ще існує (по фольклорних записах) двійня, буде такою в Російській Україні.

I. *Правобережна Україна*. Київська губернія, повіти: Васильківський, Звенигородський, Кав'ївський, Київський, Липовецький, Радомиський, Черкаський, Чигиринський. Подільська губ., повіти: Балтський, Винницький, Гайсинський, Литинський, Могилевський, Немировський, Ново-Ушицький, Ольгопольський, Проскуровський, Ушицький, Ямпольський. Волинська губ., повіти: Дубенський, Житомирський, Заславський, Ковельський, Луцький, Новоград-Волинський, Овруцький, Острожський. Бесарабська губ., повіт Хотинський. Минська губ., повіти: Мозирський, Пинський. Гродненська г., повіти: Брест-Литовський, Пружанський, Слонимський. Люблинська губ., повіти: Томашівський, Холмський.

II. *Лівобережна Україна*: Чернігівська губ., повіти: Борзенський, Козельський, Ніжинський, Новгород-Сіверський, Сосницький, Чернігівський. Полтавська губ., повіти: Гадяцький, Золотоноський, Лохвицький, Лубенський, Переяславський, Пирятинський, Хорольський. Харківська губ., повіти: Богодухівський, Ізюмський. Земля Чорноморських Козаків.

Що до України Закордонної, то там двійня теж досить широко розповсюджена,—в фольклорних записах галицьких двійню подибуємо часто. Іван Верхратський в своїх працях про галицькі говірки ³⁾ — Лемків, долівські,

¹⁾ „Труды“, т. VII, ст. 453—512.

²⁾ Ibid., ст. 481.

³⁾ „Про говор долівський“ („Записки Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові“, 1900 р., т. XXXV, ст. 70) „Знадоби для пізнання угорсько-руських говорів“ („З. Н. Т. ім. Ш.“ т. XXVIII, ст. 70); „Про говор галицьких Лемків“, 1902, ст. 125.

угорсько-руські знаходить останки двійного числа, правда, нечисленні (в говорі долівським записи двійного числа зазначені з місцевостей: Малковичі, Хотинець, Вуйковичі, Заміхів, Лабава, Святоє, Торки). Проте по фольклорних записах двійне число подибуємо не рідше, як в Україні російській. Надто багато форм двійні знаходимо в говорі Гуцулів, — тут багато форм навіть зо зміненою горловою шелестівкою. В праці проф. Шухевича про Гуцулів¹⁾ в фольклорних записах знаходимо двійню в таких місцевостях: Яворів, Устеріки, Задур'як, Ворохта, Криворівня, Брустури, Ясенів гор, Тюдів. Записи двійні подибують ся ще в місцевостях: Станиславівський округ, Коломія, Арадська столиця.

Звичайно, що зазначені нами місцевости не виявляють повно всеї території двійного числа. Ми занотували тільки місця матеріалу, яким ми користувались, вибіраючи приклади двійні. І тому зазначена нами територія двійні — це тільки приближний обшир її. Проте на підставі й поданого матеріалу можна сказати, що двійне число живе сливе по всій території України²⁾.

Такі останки двійного числа в мові вкраїнській. Двійні часівників (verbum) вона не заховала, як не заховала його й більшість інших славянських мов; але, як бачили ми, двійня ще широко заховалась в формах N. A. V. речівників, надто роду жіночого та середнього. Правда, форми множини деколи заступають число двійне, особливо в мові письменній; проте двійні речівників так часто вживаєть ся в мові людській, що вкраїнську мову можна поставити поруч з тима мовами славянськими, що заховали двійню до нашого часу. В давнім нашім письменстві двійню було дуже поширено, — її забувають тільки тепер, нею нехтують частенько просто з незнання цієї форми. Але в мові людській форми двійні розповсюджені тепер сливе по всій Україні.

¹⁾ „Гуцульщина“, пять томів.

²⁾ Є. Будде форму двійні відносить чомусь тільки до „малоруско-галицького (в Австрії) нарѣчія“; див. „Лекції по історії русскаго языка“, Казань, 1907, ст. 200.

Група 29 жовт (1986-г)

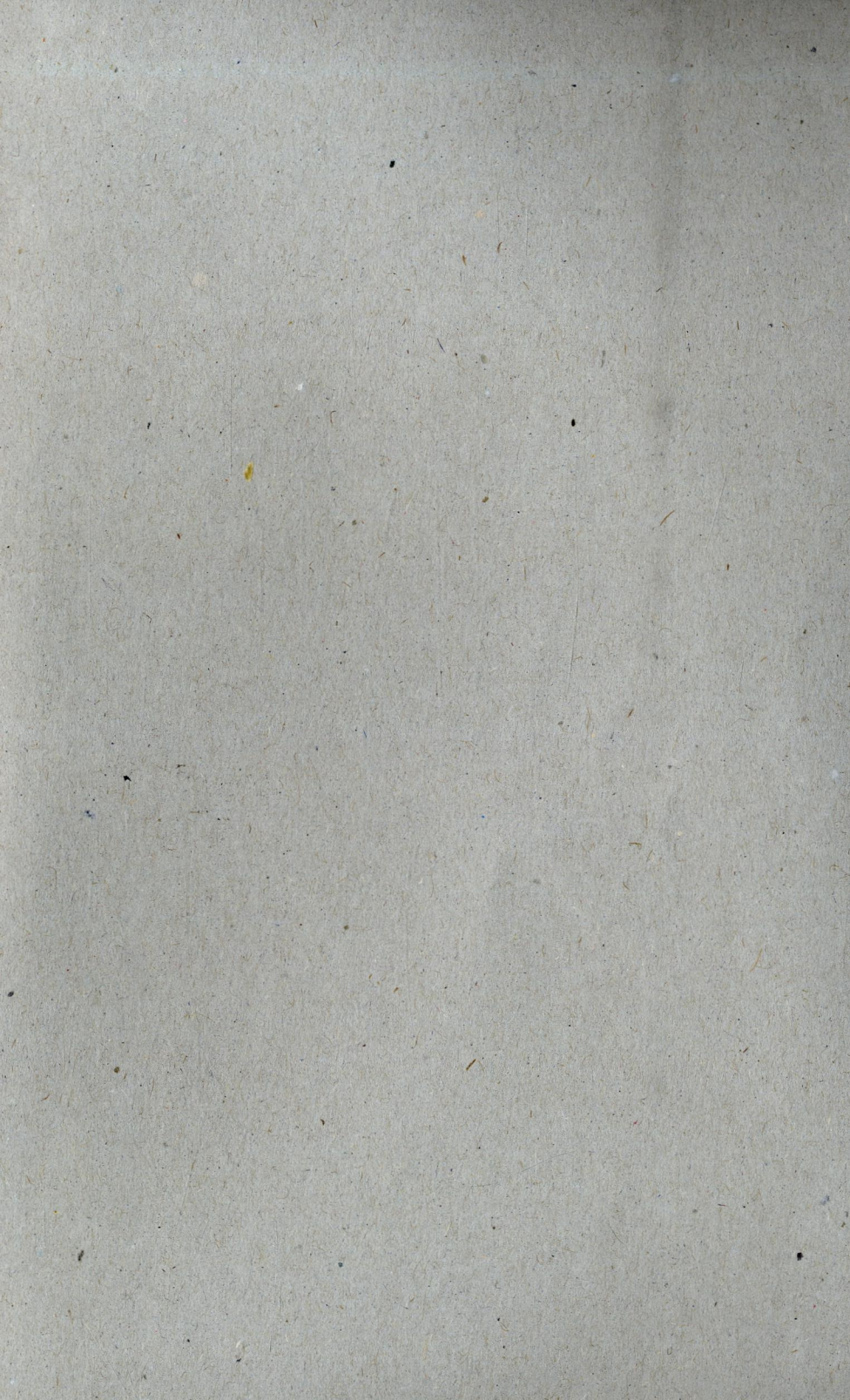
4219

Того-ж автора:

1. **Огляд українського язикознавства.** Львів, 1908, ціна 50 к.
2. **Українська граматична література.** Розгляд підручників, по яких можна вчитись і вчити вкраїнської мови. Київ, 1908, ц. 5 к.
3. **Українська граматична термінологія** (Історія граматичної літератури, термінології та історичний словник граматичної термінології). 1909, Київ, ц. 75 к.
4. **Як селене пишуть і читають по вкраїнськи** („Літерат. Наук. Вістн.“, 1909, кн. VI).
5. **Вчімося рідної мови** (де-що про мову вкраїнську) („Рада“, 1909, № 197, 198, 200, 202).
6. **Двійне число в українській мові.** 1910. Київ, ц. 30 к.

Нупувати можна в книгарні „Київської Старини“ (Безаківська, 8) та в „Українській книгарні“ (В. Володимирська, 28).

РЛ 4219_y